

KULTUR OG DANSKE ARBEJDERES FRITID

Af Louise Skyggebjerg

Er arbejderen kulturel? Det er et spørgsmål, der ikke kan besvares entydigt, og hvor svaret blandt andet afhænger af, hvad man forstår ved kultur. Spørgsmålet hænger sammen med forestillingen om, at der findes moralsk uangribelige og "rigtige" måder at tilbringe sin fritid på. Denne artikel handler om arbejderes fritids- og kultur-vaner i det 20. århundrede.

Hvis man spørger, om arbejderen er kulturel, afhænger svaret af den benyttede kulturdefinition. Kulturbegrebet kan defineres på talrige måder og er derfor et af de vanskeligste begreber at benytte overhovedet.

Hvis man går ud fra en bred antropologisk kulturopfattelse giver spørgsmålet ingen mening, for så er alle mennesker del af en kultur eller kulturer. Vi er som danskere del af den europæiske kultur/civilisation, men også af en nordeuropæisk eller dansk kultur. Nogle vil hævde, at der findes en vestjysk kultur, der adskiller sig fra den nordsjællandske osv. Inden for disse kulturer kan man tale om forskellige klassekulturer, delkulturer, subkulturer, modkulturer mv. Valget af begreb er ikke kun afhængigt af den kultur, forskeren beskriver, men fortæller ofte noget om forskerens teoretiske og politiske udgangspunkt. Forskellige kulturbegreber har været moderne til forskellige tider og i forskellige kontekster. Hvis man f.eks. talte, hvor mange gange begrebet arbejderkultur forekom i tekster fra 1979 og 2002 ville forskellen sandsynligvis ikke overraske. Man kunne også sammenligne, hvor hyppigt begrebet findes i Ekstrabladet i forhold til i Arbejderhistorie.

Hvis man vælger et smalt kulturbegreb, hvor kultur forstås som æstetiske og intellektuelle produkter, kan man spørge, hvorvidt arbejderen interesserer sig for disse produkter. Dette spørgsmål kan ikke besvares entydigt, for begreberne æstetisk og intellektuel er variable størrelser med mange konnotationer og uden et fast betydningsindhold. Også begrebet produkt kan diskuteres. Ingen betvivler, at Michelangelo, Goethe og Beethovens produkter skal forstås som kultur, men hvad med tv-programmet "Hvem vil være millionær?", Familie-Journalen, graffiti og bingo? Et af problemerne med kulturbegrebet er, at det er værdiladet og forbundet med idéer om den rette levevis. Det fremgår bl.a. af begrebets tætte forbindelser til både civilisationsbegrebet og dannelsesbegrebet (Koselleck e.c. 1992). At være kulturel er noget positivt, mens det er

I begyndelsen af 1900-tallet havde arbejderne kun sparsomt med fritid. Når de endelig havde fri tog de på udflugt f.eks. i Dyrehaven, til forlystelsessteder som Dyrehavsbakken eller en sjælden gang i teatret. En del dyrkede foreningslivet som her i malernes sangforening, hvor der spilles diletant og holdes italiensk fest. 1916. (Foto, ABA)

negativt at være kulturløs, udannet og uciviliseret.

Fritidsbegrebet

Kultur kan både forstås som et overbegreb og et underbegreb i forhold til fritidsbegrebet. Hvis man forstår kultur som æstetiske og intellektuelle produkter, er kulturelle interesser noget, der udfoldes i fritiden. Hvis man derimod vælger den brede antropologiske kulturopfattelse, er al fritidsadfærd en del af kulturen (Jensen 1988). I det følgende forstås kultur primært som et underbegreb i forhold til fritid.

Ved første øjekast er fritid et mere uskyldigt begreb end kultur, men også det har nor-

mative implikationer og forskellige former for fritidsadfærd har ofte medført heftige moralske debatter. For nylig blev der i København uddelt en pris til en graffitimaler, hvad der fik politi og politikere op ad stolene, for er graffiti kunst eller hærværk? I 1950'erne var det tegneserier, der blev diskuteret i den såkaldte kulørte debat, og i filmens barndom blev film af visse bekymrede borgere anset for at være et skadeligt medie, der f.eks. kunne gøre det svært for menigmand at kende forskel på virkelighed og fiktion. De normative implikationer smitter af på undersøgelser af fritidsadfærd, så de yderst sjældent omfatter tabubelagte aktiviteter som f.eks. læsning af pornoblade og værtshusbesøg.

Ligesom kultur kan fritid defineres på talri-

ge måder, og begrebet kan f.eks. både opfattes kvantitativt som et tidsrum og defineres kvalitativt efter indhold. Man kan skelne mellem forskellige grundopfattelser af fritid, hvor det mest almindelige er at se fritid som et residualt tidsrum uden arbejde eller andre pligter, dvs. som en slags resttid uden et på forhånd fastlagt konkret indhold. Problemet med denne definition er blandt andet, at det kan være svært at trække grænsen mellem fritid og arbejde, fordi mange aktiviteter indeholder et vist pligtelement. Nogle ser f.eks. havearbejde som en pligt, mens andre har det som en kær hobby. Det er også almindeligt at se fritid som bestemte aktiviteter, der udføres i den arbejdsfrie tid. Det kan være at se tv, gå til fodbold, besøge venner osv. osv. Også her er det problematisk, at forskellige personer har forskellige opfattelser af, hvilke aktiviteter, der skal opfattes som fritid. Endelig kan man opfatte fritid som synonymt med frihed, definere fritid som en kvalitativ oplevelse eller følelse eller se fritid som et livsområde med særlig betydning for identitetsdannelse og livsstil.

I praksis omfatter fritidsdefinitioner oftest flere elementer, og de fleste bruger uden at tænke over det forskellige fritidsbegreber i forskellige kontekster. I det følgende beskæftiger jeg mig især med fritid forstået som bestemte aktiviteter, der udføres med et vist element af frivillighed og i den arbejdsfrie tid.¹

Teorier om distinktion

Kultur- og fritidsbegrebernes normative implikationer betyder bl.a., at man kan tale om fritids- og kulturaktiviteters symbolske værdi, deres distinktionsværdi. Fritidsaktiviteter bruges af os selv og andre til at klassificere med. Derfor kan fritid opfattes som "*performance activity*" eller "*statuspositioning activity*", dvs. at fritidsaktiviteter er en måde at vise andre, hvem vi er (Rojek 2000). Teorierne om fritidens distinktionsværdi bygger bl.a. på den amerikanske sociolog Thorstein Veblens teori om iøjnefaldende fritid og forbrug fra begyndelsen af det 20. århundrede. Veblen mente, at en bestemt fritidsadfærd og forbrug af bestem-

te goder på den rigtige måde signaliserer social ulighed, og at iøjnefaldende fritid og forbrug udføres for at demonstrere pengemagt. På alle niveauer i samfundet mente Veblen, at det efterstræbte ideal var livsstilen på niveauet over, og således fungerede en rig fritidsklasse som normskaber for alle samfundsgruppers fritids- og forbrugsadfærd (Veblen 1975).

Den franske sociolog Pierre Bourdieu er en af de moderne teoretikere, der har arbejdet med kultur- og fritidsaktiviteters distinktionsværdi. Han lavede i 1960'erne en survey, hvor hovedparten af spørgsmålene handlede om fransk-mændenes kulturvaner og smag. Blandt andet skulle de adspurgte udpege tre favoritter på en liste over sangere, over malere og over musikstykker. De skulle svare på, hvilken type film, radioprogrammer og bøger, de foretrak. På listen skulle de udpege de film, de havde set, de museer, de havde besøgt, og de musikstykker, de kendte, og fortælle komponistens navn. De skulle også tage stilling til forskellige udsagn om klassisk musik og moderne kunst. Spørgeskemaet indeholdt desuden spørgsmål angående boligindretning, mad og tøj. Disse oplysninger sammenholdt Bourdieu med oplysninger om social baggrund, uddannelse og indkomst.

Ud fra denne undersøgelse skabte Bourdieu sin berømte teori om distinktion, hvor den vigtigste pointe i denne sammenhæng er, at en persons smag og livsstil afhænger af vedkommendes kapital og dens sammensætning. De vigtigste kapitalformer er økonomisk og kulturel kapital, hvor sidstnævnte kan oversættes til uddannelse/dannelse. Til en bestemt sammensætning af penge og uddannelse hører en høj sandsynlighed for en bestemt fordeling af fritids- og kulturaktiviteter. Det vil sige, at alle fritidsaktiviteter kan placeres i et todimensionelt koordinatsystem, hvor den ene akse udgør den samlede kapitalmængde, og den anden akse kapitalens sammensætning. På Bourdieus udgave af figuren er fritidsaktiviteter som klaverspil, bridge og golf placeret på en måde, der viser, at personer med en høj samlet kapital har høj sandsynlighed for at udføre disse aktiviteter, mens fodbold er placeret i en position, der viser, at personer med en lav

Selv om kvinderne havde svært ved at få tid til egne interesser lykkedes det dog ind i mellem. Her er et hold af arbejderhusmødre til gymnastikstævne i Oslo i 1946. (DAI-bladet april 1946.ABA)

samlet kapital har høj sandsynlighed for at dyrke denne aktivitet (Bourdieu 1984).

Hvis kultur?

Når man spørger om arbejderen er kulturel, afhænger svaret også af, hvem man taler om. Selvom denne artikel afdækker visse smagsmæssige fællestræk, er det vigtigt til en start at understrege, at arbejdere ikke mht. kulturelle aktiviteter kan ses som en samlet masse med ens praktik. Ligesom på områder som valg af bolig og prioritering af børnenes uddannelse findes der på kultur- og fritidsområdet forskellige former for praktik inden for arbejderklassen (Larsen 1996). Hvis man relaterer til Bourdieus teori om distinktion kan man sige, at arbejderklassen udgør et område i det sociale rum, hvor den samlede kapitaler lav, og derfor er sandsynligheden for bestemte fritidsaktiviteter højere end for andre.

Den her refererede undersøgelse af arbejderes fritid i det 20. århundrede dækker primært voksne arbejdere i byerne, men hvem er det? I denne artikel vil jeg ikke komme ind på de begrebsmæssige diskussioner, men blot konstatere, at definitionen af en arbejder er et stort problem ved undersøgelsen, fordi den inddrager en lang række kilder, hvor de benyttede arbejderdefinitioner ikke er overensstemmende. Jeg har derfor valgt kun at forholde mig praktisk-empirisk til arbejderbegrebet, dvs. at jeg har benyttet de arbejderdefinitioner, der findes i kildematerialet, uanset de ikke er overensstemmende. Problemet bliver ikke mindre af, at undersøgelsen dækker et langt tidsrum. De historiske forandringer i det 20. århundrede betyder, at arbejderklassen i sig selv er forandret og lever under helt andre vilkår i 1993 end i 1897.

I arbejderbevægelsen har der altid eksisteret forskellige holdninger til, hvordan arbejde-

re skulle udnytte deres fritid. Langt op i tiden var det i bevægelsen et centralt tema, hvorvidt arbejdere skulle skabe en ny selvstændig arbejderkultur, eller om arbejderbevægelsen skulle medvirke til, at arbejdere blev opdraget til at forstå den såkaldt borgerlige kultur. Den omfatter de kulturelle aktiviteter, der ofte betegnes finkultur modsat masse- eller populærkultur. Finkultur omfatter f.eks. traditionelt teater, ballet, opera, klassisk musik, billedkunst og såkaldt lødig litteratur.

I arbejderbevægelsens elite var der bred enighed om, at populærkulturelle interesser ikke var nok for arbejdere. Derfor oprettede arbejderbevægelsen frem til 1940'erne forlag, læseselskaber, bibliotek, dagblade, oplysningsforbund, radioforbund, idrætsorganisationer, sangkor, orkestre, kunstforening og teatercentral. I disse bestræbelser lå der en normativ stillingtagen til en række fritidsaktiviteter og et ønske om at påvirke arbejderes fritidsvaner i overensstemmelse hermed. Arbejderbevægelsens kulturinstitutioner skabte ikke på sigt en selvstændig arbejderkultur, og i dag er institutionerne lukkede eller en integreret del af kulturlivet, hvor de færreste tænker over, hvorvidt de følger kurser hos AOF eller FOF eller spiller fodbold hos Fremad eller en anden klub.

Kilder til kultur

Et problem ved en undersøgelse af arbejderes kultur- og fritidsvaner over et tidsrum på næsten 100 år er kildesituationen. I forbindelse med den her refererede undersøgelse har jeg brugt erindringsmateriale, enkelte interview, Socialforskningsinstituttets kulturvaneundersøgelser, Danmarks Statistiks forbrugsundersøgelser, udvalgte aviser, reklamer fra Daells Varehus samt Familie-Journalen. Nogle af kilderne findes ikke for hele perioden, og andre har ændret sig væsentligt. Kildevalget dækker både kvalitative og kvantitative kilder for at få arbejderes kulturvaner belyst fra så mange vinkler som muligt. Et problem er dog, at de kvalitative kilder bedst dækker den første del af perioden, mens de kvantitative

kilder bedst dækker den sidste del af den undersøgte periode. Det gør det svært at sammenligne årene.

Jeg har benyttet erindringer fra en række indsamlinger² suppleret med enkelte semi-strukturerede interview. Problemet med arbejdererindringerne generelt er, at de indeholder relativt få oplysninger om fritid, og at vægten i fortællingerne især har været lagt på barndom og arbejdsliv. Når livshistorierne fortælles sker der desuden en udvælgelse af stoffet. Udvælgelsen er bl.a. påvirket af fortællerens normer og forestilling om modtagernes forventninger, og erindringerne indeholder derfor sjældent oplysninger om adfærd, der generelt nedvurderes eller kan virke anstødelig. Enkelte erindringer indeholder oplysninger om problemer med druk og kortspil, men ellers er det typisk, at fritidsadfærden beskrives som problemfri.

Socialforskningsinstituttets kulturvaneundersøgelser er kvantitative undersøgelser af kulturel adfærd. De blev lavet første gang i 1964 og er siden blevet gentaget i 1975, 1987, 1993 og 1998. I 1964 blev der i undersøgelsen især spurgt til aktiviteter som teaterbesøg, koncertbesøg, brug af biblioteker, besøg på kunstudstillinger o.l. I løbet af årene er undersøgelserne blevet kraftigt udvidet, og de senere undersøgelser omfatter også aktiviteter som besøg i zoologiske haver, gåture og bingo.

Problemet med kulturvaneundersøgelserne er, at deres resultater fremstår som procentsatser, der ofte læses som klare fakta på trods af de metodiske problemer, der er knyttet til kvantitative undersøgelser. Svaret på et spørgsmål om, hvorvidt man har været i teatret den sidste måned afhænger f.eks. af, hvad respondenterne opfatter som teater. Nogle medregner friluftsfeststillinger og skolekomedier, mens andre kun tænker på mere traditionelt teater. Surveys er ikke velegnede til at undersøge de subjektive forhold omkring fritids- og kulturoplevelserne. De tager f.eks. ikke hensyn til, at de samme fritidsaktiviteter kan have forskellig intensitet og betydning for udøverne og gennemføres med forskellige motiver.

De kvantitative undersøgelser tager ud-

Tabel 1: Aftalt ugentlig arbejdstid 1900-2000

Årstal	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Timer	60	58	48	48	48	48	45	42	40	37	37

Kilde: Den Store Danske Encyklopædi bind 1 s.557. Afrundede og udvalgte tal.

gangspunkt i et aktivitetsbaseret fritidsbegreb, hvor fritid i praksis opfattes som en aktivitetsliste. Set over tid afspejler undersøgelserne et diskursskifte, hvor det ikke længere er legitimt i undersøgelser af fritidsadfærd kun at beskæftige sig med finkultur. Alligevel har det i analysen af materialet fra de senere undersøgelser stadig været de finkulturelle aktiviteter, der blev lagt vægt på.

Kulturvaneundersøgelserne viser ikke overraskende, at aktivitetsniveauet i fritiden er stigende med stigende uddannelsesgrad. En del af forklaringen er formodentlig, at undersøgelserne er designet af højt uddannede forskere, der i konstruktionen af undersøgelserne tager udgangspunkt i deres eget fritidssyn og i de fritidsaktiviteter, de kan forestille sig. Manglende udnyttelse af de adspurgte aktiviteter er ikke nødvendigvis lig passivitet. Undersøgelserne dækker primært aktiviteter uden for hjemmet, mens undersøgelser af tidsforbruget viser, at hovedparten af fritiden bruges derhjemme.

Hvis man sammenligner erindringerne og de kvantitative undersøgelser af fritidsadfærd er fortælleren i førstnævnte mere frit stillet mht. de aktiviteter, der fortælles om, og erindringerne afspejler derfor et meget mere varieret fritidsliv end de kvantitative undersøgelser. Erindringerne viser, at kulturvaneundersøgelseernes kortlægning af fritiden er mangelfuld og ikke opfanger den variation, der findes inden for fritidsadfærd.

De øvrige kilder, jeg har benyttet i undersøgelsen af arbejderes fritid, giver ikke direkte udsagn om arbejderes fritids- og kulturvaner, og derfor er de kun benyttet som et supplement til erindringerne og kulturvaneunder-

søgelserne. Danmarks Statistiks forbrugsundersøgelser er benyttet til at undersøge forbruget til fritidsrelaterede aktiviteter, mens de forskellige tryksager skal give et indtryk af fritidsdiskursen i nogle af de medier, som arbejdere har læst.

Arbejderes fritid i det 20. århundrede

Undersøgelsen af arbejderes fritids- og kulturvaner i det 20. århundrede bygger på punktundersøgelser af årene omkring 1897, 1925, 1964 og 1993. Årene er valgt ud fra kildemæssige hensyn. Mellem de valgte år blev der aftalt nedsættelser af den ugentlige arbejdstid, således at den aftalte ugentlige normalarbejdstid gik ned med næsten 40 % i perioden, se tabel 1. Samtidig er det sket en forlængelse af ferierne, unge uddanner sig længere og indførelse af folkepension og efterløn har gjort, at ældre trækker sig tidligere tilbage fra arbejdsmarkedet. Det er således blevet beregnet, at den betalte arbejdstid i løbet af livet for mænd omtrent blev halveret i perioden 1911-1983, mens kvindernes betalte arbejdstid blev øget med cirka en tredjedel (Schönemann-Paul e.c. 1992).

Efter 8-timers arbejdsdagens indførelse i 1920 skete der ikke de store forandringer i nettoarbejdstiden på fabrik på en almindelig hverdag i den undersøgte periode. I stedet blev der indført weekend. Det er dog svært at sammenligne arbejdstider over tid, fordi de officielle statistikker ikke medregner f.eks. de hjemmearbejdende kvinders arbejdstid, og fordi der ikke tages højde for uformelle pauser i arbejdstiden. En undersøgelse af arbejds-

tidsnedsættelsen fra 48 timer til 45 timer pr. uge aftalt i 1958 viste, at arbejdsnedsættelsen bl.a. fandt sted i form af færre betalte pauser, og at arbejdstiden blev udnyttet mere effektivt med højere arbejdstempo, mere præcis begyndelse og mindre tid til oprydning (Milhøj e.c. 1960). Den reelle arbejdstid faldt altså ikke nær så meget som den formelle.

Omkring århundredeskiftet var den tid, der var til rådighed til fritidsforholdelser stærkt begrænset. På fabrik var nettoarbejdsdagen ca. 10 timer, og for hjemmearbejdende kvinder og tjenestefolk var den betydeligt længere. Et eksempel er en kvinde, der fortæller, at hun først var ude og tjene, men senere tog fabriksarbejde, hvor arbejdstiden var 7-18 inklusiv pauser. Det nød hun efter kun at have haft fri en eftermiddag hver 14. dag. Fridage indskrænkede sig stort set kun til søn- og helligdage.

Det var almindeligt med lang middagspause, hvor dem, der havde mulighed for det, tog hjem for at spise. For kvindelige fabriksarbejdere var denne pause midt på dagen ofte fyldt med husligt arbejde. Et eksempel er en kvinde, der i middagspausen skulle nå at købe ind og nå hjem til sine tre børn for at give dem mad. De var nemlig alene hjemme.

Flere fortæller i erindringerne, at arbejdstempoet og muligheden for ekstra pauser i arbejdstiden var større omkring århundredeskiftet end i 1950'erne, hvor tidsstudier og stempelure var udbredte og rationalisering og af tidens kodeord. Der var formodentlig tale om en glidende overgang og med store forskelle fra arbejdsplads til arbejdsplads. En mand fortæller, at da hans fabrik blev flyttet engang i årene omkring 1. verdenskrig, kom de fra et "driverliv", hvor de netto kun arbejdede cirka 6 timer om dagen. På den nye fabrik kunne de ikke snyde sig fra arbejdet på samme måde, da der var kontrolure, der skulle trykkes seks gange dagligt.

Nogle arbejderkvinder holdt op med at arbejde på fabrik, når de blev gift og fik børn, men de fleste havde fortsat enten rengøringsjob, forskelligt hjemmearbejde eller vendte tilbage til fabriksarbejde. Typisk er en kvinde, der blev gift år 1900 og begyndte at gå hjem-

me, da hun fik børn. Hun fik en rulle, som hun passede og tog også ud og vaskede og gjorde rent for folk. Senere fik hun fabriksarbejde igen.

Aviserne skrev i 1897 om finkulturelle aktiviteter og foreningsliv. Erindringerne, Danmarks Statistiks forbrugsundersøgelse og de øvrige kilder peger dog på, at denne form for fritidsanvendelse spillede en begrænset rolle for arbejdere, og at fritidslivet i hjemmet og med familien fyldte hovedparten af fritiden. I erindringerne fortælles der især om kortspil, familieaktiviteter og om enkeltstående oplevelser i forlystelseslivet, teatret eller på udflugt til forlystelsessteder som Dyrehavsbakken. Foreningsliv og forlystelser spillede den største rolle i ungdommen, mens de voksnes lønarbejdsfrie tid i høj grad gik med forskellige gør-det-selv-aktiviteter som at holde familiens sko i orden, indbinde bøger og sy familiens tøj. Der var ingen klar grænse mellem arbejde og fritid.

I 1925 var den aftalte ugentlige arbejdstid faldet til 48 timer om ugen. 8-timers arbejdsdagen omfattede dog ikke f.eks. hjemmearbejdende kvinder og tyende, men alt i alt betød arbejdstidsnedsættelsen, at i hvert fald en del mandlige arbejdere fik mere residual fritid. Weekend og ferie i større omfang var stadig ukendte fænomener.

8-timers arbejdsdagen var ikke umiddelbart lykken for alle. En kvinde fortæller om sit arbejde på en fabrik, at mesteren udnyttede de 8 timer ved at sende kvinderne hjem, når der ikke var så meget at lave og hente dem igen op til tre gange om dagen, når han havde brug for dem. En mand fortæller, at han som portør ved jernbanen skulle arbejde 9 timer for 8 timers løn, fordi man sagde, at det ikke var effektivt arbejde hele tiden.

Der fortælles i erindringerne mere om fritidsaktiviteter som biografbesøg, sport og foreningsaktiviteter i mellemkrigstiden end før 1. verdenskrig, men det var stadig især i ungdommen, at fortællerne deltog i den slags aktiviteter, mens stiftelsen af familie lagde en dæmper på de udadrettede fritidsbeskæftigelser. Finkulturelle aktiviteter var stadig ikke

udbredte blandt arbejdere. Et fåtal fortæller i erindringerne om deres glæde ved bøger eller beretter om enkeltstående teateroplevelser.

Finkultur og foreningsliv var stadig i centrum i avisernes fritidsstof, men aviserne skrev også mere om biografer, foreninger, forlystelsesliv og det nye fænomen radio end tidligere. Selvom et bredere spektrum af aktiviteter tilsyneladende blev almindeligt, var arbejderes forbrug til fritidsaktiviteter ikke steget i forhold til omkring århundredeskiftet.

Fritidens længde var i 1964 generelt øget i takt med, at den aftalte ugentlige arbejdstid var faldet. Erindringerne viser dog store individuelle forskelle, og der var stadig især kvindelige arbejdere, der havde en lang samlet ubetalt og betalt arbejdstid. Den laveste samlede betalte og ubetalte arbejdstid i det 20. århundrede for arbejdere var muligvis mændenes i efterkrigstiden, hvor nogle kvinder gik hjemme og tog sig af alt husarbejdet, samtidig med at arbejdstiden på arbejdsmarkedet var faldet. Der var dog nogle arbejdere, der frivilligt valgte en lang arbejdstid pga. den penge-mæssige gevinst. Så kunne der blive råd til den eftertragtede bil og på sigt et hus.

Arbejderes forbrug til fritid var i efterkrigstiden øget væsentligt i forhold til tidligere, især blev der brugt penge på forlystelsesindustrien og hobbybetonede aktiviteter, men trods stigningen var det stadig en lille del af det samlede budget, der blev brugt til fritid. Køn, alder og familieforhold var fortsat af stor betydning for fritidsvanerne og fordelingen af tiden på forskellige gøremål. En enlig mor med fabriksarbejde fortæller f.eks., at hun ikke havde tid til fritidsinteresser. Hun var for træt, når hun kom hjem. Nogle kvinder havde tiden, men var begrænset af kønsrollerne. Et eksempel er en kvinde, der fortæller, at hendes mand var kasserer i fagforeningen. Hun var også interesseret, men han holdt ikke af, at hun gik til noget om aftenen. Da hendes mand døde blev hun meget aktiv i fritiden med aktiviteter som studiekredse, kjolesyning på aftenskolen og en formandspost for Kvindeforeningen. Andre fortæller om, hvordan det at have små børn lagde begrænsninger på friti-

den. Økonomien var også af betydning for fritidens indhold, og en mand fortæller, at de i efterkrigstiden senere fik råd til tv og udenlandsrejser end deres jævnaldrende på grund af en dårligere økonomi.

I 1964 gennemførte Socialforskningsinstituttet sin første kulturvaneundersøgelse. Den viste, at uddannelsesniveau havde signifikant betydning for aktivitetsniveauet i fritiden. Jo højere uddannelse, jo større var interessen for bøger, teater, musik, kunst og sportsudøvelse. De kulturelle aktiviteter havde afsmittende virkning på hinanden, så folk, der var aktive på et felt, var det med høj sandsynlighed også på andre områder. Der var f.eks. en stærk sammenhæng mellem sportsudøvelse og kunst-interesse (Kühl 1966).

Socialforskningsinstituttet undersøgte de 20-49-årige i byerne særskilt og delte dem op i socialgrupper. De mandlige lønmodtagere blev delt op i arbejdere, funktionærer og ledende funktionærer, mens kvinderne blev delt op i gifte med arbejde, gifte uden erhvervsarbejde og enlige kvinder. Desuden omfattede undersøgelsen to grupper af mandlige selvstændige. For opera-, teater- og koncertaktiviteter gjaldt det, at de ledende funktionærer var de mest aktive fulgt af de enlige kvinder. De mandlige arbejdere var ikke særligt interesseret i kunst og havde generelt et lavt aktivitetsniveau inden for såkaldt finkulturelle aktiviteter. For kvinderne gjaldt det generelt, at de enlige kvinder dyrkede aktiviteter uden for hjemmet væsentligt mere end gifte kvinder, uanset om de havde erhvervsarbejde eller ej. Hovedparten af befolkningen havde tv, og der var ikke store forskelle i forekomsten. De mandlige arbejdere hørte forholdsvis meget sport i radioen, men dyrkede til gengæld mindre sport end funktionærerne. Kvinder både hørte og dyrkede mindre sport end mænd.

Ud fra undersøgelsen konkluderede man, at arbejdere var mere passive i fritiden end resten af befolkningen, men konklusionen skal tages med forbehold, fordi undersøgelsen som nævnt var begrænset til relativt få primært finkulturelle aktiviteter. Det er derfor mere interessant, at undersøgelsen viste, at faktorer som

Tabel 2: Fritidsvaner i befolkningen som helhed 1964 og i udvalgte befolkningsgrupper i alderen 20-49 år og bosat i byerne. I %

	Befolkningen som helhed n=4396	Ledende funktionærer, mænd n=159	Øvrige funktionærer, mænd n=224	Arbejdere, mænd n=650	Gifte udearbejdende kvinder n=148	Gifte kvinder uden erhvervs- arbejde n=476	Enlige kvinder n=170
Har nogensinde set en opera	24	58	30	9	28	29	38
Har været i teatret i denne sæson	17	35	21	10	19	17	37
Har været til koncert i denne sæson	3	10	5	1	1	3	9
Er ikke interesseret i kunst	60	20	53	66	56	53	54
Er passivt interesseret i kunst	22	26	28	23	20	25	20
Er aktivt interesseret i kunst	18	52	19	11	23	21	25
Går aldrig i biografen	43	29	32	44	30	30	24
Går i biografen en gang om månedens eller oftere	22	16	27	20	12	14	49
Har deltaget i foreningsmøde i de sidste 4 uger	18	40	29	23	9	9	19
Dyrker sport	15	26	30	14	9	10	17
Læser over ca. 1/2 times fornøjelseslæsning dagligt	84	84	80	79	78	88	90
Læser aldrig bøger eller blade	11	9	13	16	16	8	3
Læser en avis dagligt	66	34	48	71	64	71	60
Læser mere end en avis dagligt	26	64	47	21	28	22	23
Hører dagligt radioavis	83	73	84	82	83	83	76
Hører dagligt sportsorientering i radioen	16	19	27	26	14	12	7
Hører dagligt musikradioen	69	67	69	65	81	82	84
Har tv i husstanden	72	82	80	83	82	83	62

Kilde: Kühl et al. 1966. Tabel 10.2-10.5, 10.7-10.8, 10.10, 10.22-10.24, 10.26-10.28.

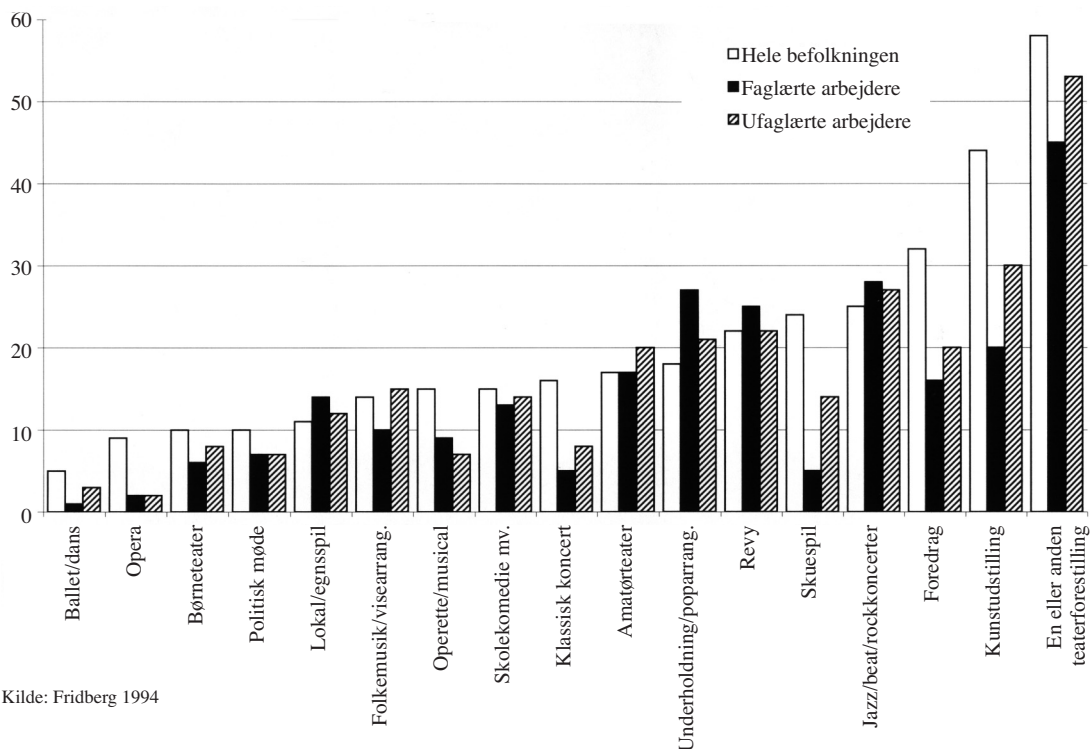
alder, køn og familieforhold var vigtige for fritidens længde og dens indhold, og at disse faktorer ofte betød mere end stillingsgruppe. Generelt blev det konkluderet, at såkaldte

overskudsaktiviteter som teater, biograf, foreningsliv og sport havde sammenhæng både med sociale rolleforventninger og med folks arbejdsbelastning (Kühl 1966).

For perioden 1964-1993 gælder det, at det ikke entydigt kan afgøres, om arbejdere fik mere eller mindre residual fritid, selvom den aftalte ugentlige arbejdstid faldt i perioden. En undersøgelse af danskernes tidsforbrug 1987 viste, at arbejdere havde lidt kortere fritid end befolkningen som helhed, men hvis man ser bort fra ikke-erhvervsaktive grupper, var de faglærte arbejdere dem, der havde den længste fritid. Som i den øvrige befolkning havde mandlige arbejdere længst betalt arbejdstid, mens kvindelige arbejdere brugte længst tid på husligt arbejde. Undersøgelsen viste, at tidsfordelingen for arbejdere ikke adskilte sig signifikant fra de øvrige befolkningsgrupper. Generelt var det, der blev brugt mest tid på i fritiden, besøg og tv. Arbejdere læste generelt lidt mindre end befolkningen som helhed, brugte mindre tid på hobby og gik lidt mere på restaurant, men forskellene var små, og kønsforskellene var af langt større betydning end stillingsgrupperne (Andersen 1988).

Socialforskningsinstituttet undersøgte i 1993 igen danskernes fritids- og kulturvaner (Fridberg 1994; 1997). Undersøgelsen viste, at der siden 1964 generelt havde været vækst i interessen for de undersøgte fritidsaktiviteter. De ufaglærte og faglærte arbejdere havde en lidt lavere deltagelse end befolkningen som helhed i finkulturelle aktiviteter som ballet, opera, klassiske koncerter, kunstudstillinger og skuespil. I aktiviteter som egnspejl, revyer, rockkoncerter og underholdningsarrangementer havde arbejdere derimod en højere deltagelse (se figur). De faglærte havde typisk en lavere deltagelse end de ufaglærte i de førstnævnte finkulturelle aktiviteter, mens det var omvendt ved de sidstnævnte aktiviteter. Den daglige avislæsning var lidt mindre blandt arbejdere end i resten af befolkningen, men til gengæld læste de lidt flere tegneserier. Mht. faglitteratur, skønlitteratur og særblade læste arbejdere generelt mindre end befolkningen som helhed. For underholdende blade som

Figur 1. Den procentdel, der har udført fritidsaktiviteter inden for det sidste halve år 1993. Opdelt efter stillingsbetegnelse

I slutningen af 1900-tallet er der ikke så stor forskel på befolkningsgrupperne fritids- og kulturvaner. Mange mennesker kombinerer fritid, kultur og politik. Her foran Sydafrika-komiteens bod på Land- og Folk festivalen i 1989. (Fotograf Anne-Marie Jørgensen. ABA)

ugeblade gjaldt det, at de faglærte læste dem mindre end befolkningen som helhed, mens de ufaglærte læste dem mere. Forskellen skyldes sandsynligvis, at der ikke er korrigeret for køn.

Der var flere ufaglærte arbejdere, der slet ikke dyrkede motion end i befolkningen som helhed, mens der var færre faglærte. Af sportsgrene blev især fodbold dyrket mere af arbejdere end af resten af befolkningen, mens arbejdere dyrkede væsentligt mindre gymnastik, svømning og jogging end befolkningen som helhed. Arbejdere så generelt mere tv end andre, især de ufaglærte.

Forskellene mellem stillingsgrupperne skal tages med forbehold, da datamaterialet bliver forholdsvis lille, når det uddeles på forskellige stillingsgrupper. Generelt var der ikke nogen tendens til, at arbejdere var mindre aktive end befolkningen som helhed på områder uden for de såkaldt finkulturelle aktiviteter. Især inden

for de aktiviteter, der ikke blev undersøgt i 1964, var arbejdere mere aktive end befolkningen som helhed. Interessen for kultur var i 1993 mindre skævt fordelt end tidligere, men der var stadig en klar sammenhæng mellem uddannelsesniveau og aktivitetsbredde. Køn var af væsentlig betydning for fritidsvanerne.

Hele det gennemgåede kildemateriale fra 1993 viser et meget differentieret billede mht. fritidsaktiviteter, hvor den enkeltes indhold i fritiden afhang dels af forhold som køn, alder, civilstand, børn, økonomi og arbejdstid, dels af personlige valg og smag.

Individuelle forskelle

Undersøgelsen af arbejderes fritid viser, at der gennem hele det 20. århundrede var store individuelle forskelle mht., hvor lang arbejdsfritid arbejdere havde, hvilke muligheder de

havde for udfoldelse af fritidsaktiviteter, og hvordan de prioriterede forskellige fritidsbeskæftigelser og arbejde. Alt i alt viser undersøgelsen, at køn, livsfase og familieforhold er af større betydning for fritidsvanerne end stilingsgruppe. Den viser også, at fritid og fritidsaktiviteter ikke entydigt kan defineres, og at grænsen mellem arbejde og fritid er flydende. Nogle aktiviteter kan skifte status, f.eks. håndarbejde.

En kvindes fortælling er et eksempel på både kønnet og familieforholdenes betydning for fritidsvanerne og på, hvor svært det kan være at definere arbejde og fritid og trække grænsen mellem dem. Kvinden blev gift i 1930'erne. Inden da havde hun været interesseret i politik og aktiv i DUI og DSU. Da hun blev gift, var der ikke længere tid til disse aktiviteter. Hun fortsatte dog med at være medlem af Socialdemokratiet og fulgte med i politik gennem radio, avisen og siden tv.

Hendes mand var bestyrelsesmedlem i fagforeningen og medstifter af en fodboldklub. I de første mange år, de var gift, var han om søndagen ude for at se fodbold med vennerne, når han havde fri fra sit arbejde. I en periode havde parret altid huset fuldt af fodboldspillere, for de fik kaffe hos dem, når de havde spillet. Manden havde en fast ugentlig fridag, og på den dag var parret med i en kortspilsklub. Parret fik sammen 7 børn, der alle var aktive i FDF/FPF. Der var kvinden tante i 20 år og tog med på lejre for at lave mad. Kvinden syede og strikkede alt familiens tøj selv. Som pensionist var hun stadig aktiv med håndarbejde, men nu var det blevet en fritidsaktivitet og ikke længere et nødvendigt husligt arbejde.

Manden arbejdede på fabrik og som tjener, mens kvinden selv fortæller, at hun aldrig har prøvet at være på arbejdsmarkedet. Det er dog en sandhed med modifikationer, for parret forpagtede i en periode forskellige cafeterier og havde til sidst en pølsevogn. Arbejdet der opfattede hun dog ikke som erhvervsarbejde på lige fod med f.eks. fabriksarbejde.

Som det fremgår var de tos tidsfordeling meget forskellig. Manden deltog ved siden af sit lønarbejde i en række fritidsaktiviteter. De

aktiviteter, der fyldte hendes tid, var derimod ubetalt arbejde og aktiviteter på grænsen mellem husarbejde og fritid, f.eks. kaffen for fodboldkammeraterne og tantefunktionen i FDF/FPF.

Parrets fritidsliv ville i kulturvaneundersøgelserne fremstå som relativt passivt, hvad erindringen viser bestemt ikke er tilfældet. Om parret kan betegnes som kulturelt, vil jeg overlade til læseren selv at vurdere. Deres fritidsliv har i hvert fald ikke været præget af finkulturelle aktiviteter.

Er arbejderen kulturel?

Alle de kilder, der er inddraget i undersøgelsen af arbejderes fritid, peger på, at et bredere spektrum af fritidsaktiviteter blev almindeligt blandt arbejdere, især i perioden 1925-1964. Arbejdere begyndte at bruge en større del af deres indtægter til fritid, det fritidsrelaterede stof i aviserne blev væsentligt udvidet, og Daells Varehus begyndte i højere grad at sælge fritidsrelaterede varer, samtidig med at der blev indført weekend og ferier, så den øgede fritid blev samlet i længere blokke. Samtidig viser erindringerne, at fritiden delvist ændrede indhold fra omkring århundredeskiftet til årtierne efter 2. verdenskrig. Fritiden blev i højere grad fyldt med aktiviteter uden for familien, mens beretninger om de mere familierelaterede fritidsbeskæftigelser som udflugter, familiebesøg og kortspil gled i baggrunden.

Som nævnt i indledningen kan spørgsmålet om, hvorvidt arbejderen er kulturel, ikke besvares entydigt. Undersøgelsen af arbejderes fritid viser, at de såkaldt finkulturelle aktiviteter ikke er og aldrig har været udbredte blandt arbejdere, så i snæver forstand er svaret på spørgsmålet nej. Det betyder dog ikke, at arbejdere generelt har været passive i deres fritid, men at de har smag for andre aktiviteter. Generelt er der sket en pluralisering af fritidslivet i løbet af det 20. århundrede. Hvis man forestiller sig en survey som Bourdieus gennemført i Danmark i 1897 og 1993 ville resultaterne blive meget forskellige, men i ingen af undersøgelserne ville de finkulturelle aktivite-

ter befinde sig i området med en lav samlet kulturel og økonomisk kapital.

Som tidligere nævnt er den her refererede undersøgelse af arbejderes fritid problematisk af mange grunde, både begrebs- og kildemæssige. Den kan derfor kun opfattes som et pilotprojekt. Andre har beskæftiget sig med arbejderes fritid på andre måder. Et eksempel er Svend Aage Andersen, der i bogen "Arbejderkultur i velfærdssamfundet" giver et andet bud på, hvordan arbejderes fritidsvaner har udviklet sig i perioden efter 2. verdenskrig. Han identificerer blandt andet ud fra skønlitterære kilder otte forskellige typer fritidsadfærd, der ændrer sig til en mangfoldighed af livsstile. Hans undersøgelse kan i høj grad diskuteres, men interessant i denne sammenhæng er det, at heller ikke han finder, at finkulturelle aktiviteter er eller har været særlig udbredte blandt arbejdere, selvom han identificerer fremkomsten af en finkulturel livsstil blandt arbejdere i det 20. århundredes sidste årtier (Andersen 1997).

Både min og Svend Aage Andersens undersøgelse viser, at det trods visse bestræbelser i den første halvdel af det 20. århundrede ikke på sigt lykkedes for arbejderbevægelsen at skabe en særlig arbejderkultur eller at få arbejdere til at interessere sig for finkulturelle aktiviteter. Man kan derfor vælge at lægge et pessimistisk syn på arbejderes fritids- og kulturvaner og hævde, at de massekulturelle aktiviteter og markedsgørelsen af kulturen vandt. Man kan også lægge det optimistiske syn, at et til tider dogmatisk og formynderisk kultursyn tabte. De forskellige fritidsaktiviteter vurderes stadig normativt, og bestemte fritidsaktiviteter konnoterer dannelse, økonomisk overskud og status i det hele taget, men bestræbelsen på at påvirke arbejdere til at udføre bestemte aktiviteter i deres fritid er forsvundet fra arbejderbevægelsens agenda.

Noter

1. Teoretikere, der har beskæftiget sig med fritid er f.eks. Joffre Dumazedier, John R. Kelly, Richard Kraus, John Neulinger, Stanley Parker og Chris Rojek

2. Det drejer sig om Nationalmuseets indsamling af arbejdererindringer i begyndelsen af 1950'erne (NIHA), "Projekt Arbejdererindringer" ledet af Flemming Hemmersam fra Institut for Folkloristik 1985-88 samt erindringer indsamlet i forbindelse med "Projekt Arbejdslivets Historie i Vejle" af Vejle Byhistoriske Arkiv 1987-1991. Der er i alt gennemgået 162 erindringer.

Litteratur

- Andersen, Dines (1988): *Danskernes dagligdag 1987*. De 16-74-åriges tidsanvendelse i vintermånederne 1987. Bind 1-2. Socialforskningsinstituttet, rapport 88:4. København.
- Andersen, Svend Aage (1997): *Arbejderkultur i velfærdssamfundet* SFAH skriftserie nr. 39. København
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge
- Fridberg, Torben (1997): *Fra eliteforbrug til masseforbrug*. Interessen for kultur 1964-1993. Socialforskningsinstituttet 97:16. København
- Fridberg, Torben (1994): *Kultur- og fritidsaktiviteter 1993*. Socialforskningsinstituttet rapport 94:6. København
- Jensen, Johan Fjord (1988): Det dobbelte kulturbegreb – den dobbelte bevidsthed. I: Hauge, Hans og Henrik Horstbøll (red.): *Kulturbegrebets kulturhistorie*. Århus
- Koselleck, Reinhart, Otto Brunner und Werner Conze (Hg.) (1992): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart. Band 7, s.679-774
- Kühl, Poul-Heinrich, Inger Koch-Nielsen og Kaj Westergaard (1966): *Fritidsvaner i Danmark med særligt hensyn til radio og fjernsyn*. Socialforskningsinstituttet publikation 25, København
- Larsen, Lone Palm (1996): *En klasse, en kultur, en identitet. Har "arbejderklassen" en fælles praktik- og selvforståelse?* Cand. phil. speciale. Institut for europæisk etnologi, Københavns Universitet. Upubliceret
- Milhøj, Poul et al. (1960): *45 timers ugens indførelse 1958-60*. Socialforskningsinstituttets publikation nr. 4. København
- Rojek, Chris (2000): *Leisure and Culture*. London / New York
- Schönemann-Paul, Helle, Eszter Körmeni og Thomas Gelting (1992): *Den faste arbejdstid er fortid. Om danskernes arbejdstidsmønstre og om den faglige og geografiske fleksibilitet på arbejdsmarkedet*. Spektrum
- Skyggebjerg, Louise (2001): *Danske arbejderes fritid 1987-1993 – På vej mod et fritidssamfund?* Speciale. Historisk Institut, Københavns Universitet.
- Veblen, Thorstein (1975): *The theory of the leisure class* [1899]. New York

Øvrigt kildemateriale

Erindringsmateriale:

Projekt Arbejdererindringer ved Institut for Folkloristik: Indsamlet af Flemming Hemmersam efter studie-kredsmøder 1985-1988. Findes på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, kasse nummer 10, arkivnr. 142, compactnr. 2/60 (16 erindringer skrevet af arbejdere født i årene 1909-1925)

Vejle Byhistoriske Arkivs arbejdererindringer: Livshistorieinterview lavet 1987-1991 i forbindelse med Projekt Arbejdslivets Historie i Vejle. Findes på Vejle Byhistoriske Arkiv (19 tekstilarbejdererindringer samt 48 andre arbejdererindringer. Fødeår 1894-1930)

Arbejdererindringer indsamlet af museumsinspektør David Yde-Andersen ved Nationalmuseets Industri-, Håndværker og Arbejderundersøgelser (NIHA) 1951-1956. Findes i kopi på Arbejdermuseet og på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv sorteret efter erhverv (18 tekstilarbejdere, 8 arbejds mænd, 8 husvæsen, 10 bagere, 20 syersker, 9 handel og kontor samt 6 murere. Fødeår 1858-1904)

3 semistrukturerede interview med hh. en mandlig rengøringsassistent, en kvindelig sælger og en mandlig alt-mulig-mand i en forskningsvirksomhed. Gennemført december 1999 / januar 2000. Interviewene varede fra 1¹/₂-2¹/₂ time, blev optaget på bånd og siden transskriberet.

Aviser og ugeblade:

Amager Avis. Kommunal-, Nyheds- og Adresse-Tidende. København 1898. Nr.4-10 (oktober-december).
Amager Bladet. Sundbyernes Avis samt Medlemsblad for Amagerlands Producentforening. København 1925. Nr. 1-5 samt 37-40 (januar og september).
Amager Bladet. København 1964. Nr.2-5 og 37-39
Amager Bladet. København 1993 Nr. 1-5
EkstraBladet. København 1909. 24/1-30/1
EkstraBladet. København 1925. 26/1-2/2 samt 28/9-29/9
EkstraBladet. København 1964. 27/1-1/2
EkstraBladet. København 1993. 25/1-31/1
Social-Demokraten. København 1897. 26/1-31/1
Social-Demokraten. København 1925. 26/1-1/2
Aktuelt. København 1964. 27/1-2/2
Det fri Aktuelt. København 1993. 25/1-30/1
Vejle Amts Folkeblad. Vejle 1897. 25/1-30/1
Vejle Amts Folkeblad. Vejle 1925. 26/1-31/1
Vejle Amts Folkeblad. Vejle 1964. 27/1-1/2
Vejle Amts Folkeblad. Vejle 1993. 25/1-30/1
Illustreret Familie-Journal. Et underholdende og belærende Familieblad. Carl Allers Forlag. København 1897 nr. 1, 6, 10, 14, 18, 23, 27, 31, 36, 40, 45, 49

Illustreret Familie-Journal. København 1925 nr. 1, 5, 9, 13, 18, 22, 27, 31, 35, 40, 44, 48

Illustreret Familie Journal. København 1963 nr. 1, 5, 9, 14, 18, 22, 27, 31, 35, 40, 45, 48

Familie Journalen. København 1993 nr. 1, 5, 9, 14, 18, 23, 27, 31, 36, 40, 44, 49

Diverse kataloger fra Daells Varehus 1924-1926, 1963-1965 og 1993

Forbrugsundersøgelser:

Indkomst, forbrug og priser 1998:11. Årgang 16. Udgivet af Danmarks Statistik. København

Statistiske Efterretninger (1965), nr. 33 12. juli 1965. Udgivet af Det statistiske Departement. København, s.505-513

Statistiske Meddelelser (1900), 4. række, 6. bind, 6. hæfte: Danske Arbejderfamiliers Forbrug 1. Afdeling: Byarbejdere. Udgivet af Statens Statistiske Bureau. København

Statistiske Meddelelser (1925). 4. række, 69. bind, 5. hæfte: Husholdningsregnskaber for 1922. Udgivet af Det Statistiske Departement. København

Abstract:

Louise Skyggebjerg: The leisure time of Danish workers, *Arbejderhistorie* 4/2002 p. 67-80

With a departure in a short resume of the many, variously interpreted, concepts of culture and leisure time and on the basis of an empirical investigation of the free time of workers in the 20th century this article takes up the question of how much the worker is culturally inclined. In the period dealt with in question working hours fell and a broader spectrum of leisure activities became common amongst workers. So-called high-cultural activities have never been especially widespread but that is a long way from characterising workers as passive in their spare time. It is possible to contend, as expressed by Bourdieu, that they have had and still have a taste for other activities.

Louise Skyggebjerg, cand. mag. i historie
 Informationsmedarbejder hos KAB
 Skovbovej 3, 2800 Lyngby
 Tlf. 45 93 33 43, louise.ole@get2net.dk